

नेपालमा दृष्टिविहीन विधार्थी मैत्री मुल्यांकन प्रणाली सम्बन्धि अध्यानको सारंश

प्रकाशन:

नेत्रहीन युवा संघ नेपाल (बायन)

अध्यायन एवं लेखन:

समन्यायिक कानुनी सेवा तथा अनुसन्धान
केन्द्र. प्रा.लि

दृष्टी सम्बन्धी अपांगता भएका व्यक्तिको शैक्षिक मुल्यांकन पद्धती सम्बन्धी एक
अध्ययन

२०८२

नेपालमा दृष्टिविहीनमैत्री मुल्यांकन प्रणाली, एक अध्ययन

प्रकाशन:

नेत्रहीन युवा संघ नेपाल (बायन)

प्रतिवेदक:

समन्यायिक कानुनी अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्र. प्रा.लि.

अनामनगर, काठमाण्डौ, नेपाल

प्रतिवेदन लेखन:

अधिवक्ता जीवनकुमार आचार्य

अधिवक्ता सुस्मा ढकाल

सन्दीप थापा

अलका वाग्ले

सम्पर्क:

फोन: 9861292120, 9867757912

ई-मेल: Law.samanyayik@gmail.com

वेबसाइट: <https://www.samanyayik.com/>

भाद्र २०८२

नेपालमा दृष्टिविहीनमैत्री मूल्याङ्कन प्रणाली।

सारांश

नेपालमा माध्यमिक तथा उच्च शिक्षा तहमा अध्ययनरत दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका विद्यार्थी को शैक्षिक मूल्याङ्कनको वर्तमान अवस्था, अभ्यास एवं अबरोधको विश्लेषण गरी यसका चुनौती र सुधारका सम्भावनामा केन्द्रित रही राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासको अभिलेखिकरण गर्ने, सिकाइको सर्वाङ्कुलित ढाँचा (Universal Design for Learning - UDL) को सिद्धान्तमा आधारित व्यावहारिक र कार्यान्वयनयोग्य "दृष्टिविहीन-मैत्री मूल्याङ्कन प्रणाली" को नमूना मापदण्ड र नीतिगत प्रारूप प्रस्ताव तयार पार्ने उद्देश्यले यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको हो। शिक्षण सिकाइको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको मूल्याङ्कन प्रकृत्याले विद्यार्थीको शैक्षिक प्रगति परीक्षण गर्ने, उनीहरूको प्रतिभा पहिचान गर्ने र शिक्षकलाई उत्तम शिक्षण रणनीति बनाउन सहयोग गर्ने भए तापनि, नेपालको विद्यमान परीक्षा प्रणाली दृष्टिविहीन तथा न्यून दृष्टियुक्त विद्यार्थीका लागि समावेशी, पहुँचयुक्त र अनुकूल बन्न नसकेको देखिन्छ।

यस अध्ययनका लागि मिश्रित विधिको अवलम्बन गरिएको थियो, जसमा पुर्वकार्यको समिक्षा, बिभिन्न लेख, रचना, तथा जर्नलमा प्रकाशित अनुसन्धान प्रतिवेदनको विवेचना गरिएको थियो। यस्तै, विभिन्न विद्यालय र तहमा अध्ययनरत २६ जना दृष्टिविहीन परीक्षार्थीसँग तीनवटा छुट्टाछुट्टै लक्षित समूह छलफल सञ्चालन गरिएको थियो भने ५३ जना (३५ पूर्ण दृष्टिविहीन र १८ न्यून दृष्टियुक्त) परीक्षार्थीको सहभागितामा एक अनलाइन सर्वेक्षण तथा समावेशी शिक्षाको क्षेत्रमा कार्यरत बिभिन्न व्यक्ति संग अन्तर्वार्ता तथा छलफल पनि गरिएको थियो।

परम्परागत मूल्याङ्कनमा आधारित सबै विद्यार्थीलाई एउटै तौरतरिकामा परिक्षण गर्ने प्रवृत्तिले व्यक्तिगत आवश्यकता, विशेषतः दृष्टिविहीन विद्यार्थीका पहुँचयुक्तता र उपयुक्त अनुकूलताको अधिकारलाई उपेक्षा गरेको देखिन्छ। यसले अपाङ्गता भएका विद्यार्थी लाई प्रणालीगत तथा संस्थागत विभेदमा पारिरहेको छ। विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेज, जस्तै नेपालको संविधान, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन २०७४ र नियमावली २०७७, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि आदिले समतामूलक पहुँचसहितको गुणस्तरीय शिक्षा र मूल्याङ्कनमा उपयुक्त अनुकूलताको हक सुनिश्चित गरे तापनि व्यवहारमा उल्लेखित प्रावधानको कार्यान्वयन अत्यन्त फितलो रहेको र परीक्षा प्रणालीले नै उनीहरू विरुद्ध प्रणालीगत विभेद कायम राखेको देखिन्छ। शिक्षा नियमावलीमा अझै पनि भेदभावपूर्ण शब्दावली प्रयोग हुनु, अतिरिक्त समय दिने कानूनी व्यवस्था भए पनि व्यवहारमा कार्यान्वयन नहुनु, लेखन सहयोगीको व्यवस्थापनमा अस्पष्टता हुनु र मूल्याङ्कनका वैकल्पिक विधि नेपालमा दृष्टिविहीनमैत्री मूल्याङ्कन प्रणाली।

संस्थागत नहुनुजस्ता कमजोरी विद्यमान छन् । राष्ट्रिय शिक्षा नीतिले समावेशी मूल्याङ्कनलाई नीति तहमा अंगीकार गरे पनि पाठ्यक्रम, परीक्षा संरचना र मूल्याङ्कन प्रणालीमा पर्याप्त सुधार हुन सकेको छैन ।

अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाले दृष्टिविहीन विद्यार्थी ले परीक्षाका क्रममा भोग्नुपरेका बहुआयामिक र गम्भीर चुनौती लाई सतहमा ल्याएको छ । हाल नेपालमा विद्यालय तथा विश्वविद्यालय तहमा दृष्टिविहीन विद्यार्थीका लागि मूलतः मौखिक, ब्रेल, लेखन सहयोगी र कम्प्युटरमा आधारित गरी चार प्रकारका मूल्याङ्कन विधि प्रचलनमा रहेको पाइएको छ । यद्यपि, यी विधि को कार्यान्वयनमा एकरूपता, मानकीकरण र पहुँचयुक्तताको चरम अभाव देखिन्छ । दृष्टिविहीन विद्यार्थीलाई परीक्षाका निम्ति केवल लेखन सहयोगीमा सीमित गर्नु र स्वयंले आत्म निर्भरतापूर्वक लेख्न सक्ने वातावरणबाट बर्जित गर्नु, ब्रेल, अडियो वा डिजिटल प्रविधिको प्रयोगलाई औपचारिक मान्यता नदिनु र मूल्याङ्कन प्रकृत्यामा व्यक्तिगत आवश्यकतालाई सम्बोधन नगर्नु जस्ता समस्या रहेका देखिन्छन् ।

माध्यमिक शिक्षा परीक्षा (SEE) र कक्षा १२ तथा उच्च शिक्षा का निर्णयात्मक परीक्षामा लेखन सहयोगीको प्रयोग नै एक मात्र विकल्पको रूपमा बाध्यकारी रहँदा यसले कैयौँ समस्या सिर्जना गरेको छ। सर्वेक्षणमा सहभागी अधिकांश परीक्षार्थीले लेखन सहयोगीमार्फत दिइने परीक्षाले आफ्नो वास्तविक क्षमताको सही मापन गर्न नसक्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । यसका पछाडि अनेक कारण छन्, जसमा आफूभन्दा तल्लो कक्षाका लेखन सहयोगी उपलब्ध गराइँदा उनीहरूले भनेअनुसार छिटो र शुद्ध लेख्न नसक्नु, लेखन सहयोगीले जटिल शब्द र विषयवस्तु नबुझ्नु, लामो उत्तर लेख्न झन्झट मान्नु, र कतिपय अवस्थामा परीक्षार्थीको उत्तर इन्कार गरी आफ्नै तरिकाले उत्तर लेखिदिनु जस्ता गम्भीर समस्या रहेका छन् । यसबाहेक, लेखन सहयोगी खोज्ने, प्रमाणित गर्ने र उसलाई पारिश्रमिक उपलब्ध गराउने सम्पूर्ण आर्थिक र प्रकृत्यागत झन्झट विद्यार्थी आफैँले व्यहोर्नुपर्ने अवस्थाले उनीहरूमाथि थप मनोवैज्ञानिक र आर्थिक भार थपेको छ । शिक्षक र सहपाठी बाट "परीक्षा तँलाई राइटरले पास गराइदिने हो" जस्ता लाञ्छनापूर्ण र अपमानजनक व्यवहार सहनुपर्दा उनीहरूको आत्मसम्मानमा गहिरो चोट पुगेको देखिन्छ।

विद्यालय तहका आन्तरिक परीक्षा मा प्रयोग हुने ब्रेल लिपिमा आधारित परीक्षा प्रणाली पनि उत्तिकै चुनौतीपूर्ण छ । अधिकांश विद्यालयमा ब्रेल प्रिन्टर एवं अनुवादक नहुने, ब्रेलमा प्रश्नपत्र उपलब्ध नगराइने, मानव वाचकले प्रश्न पढेर सुनाउनुपर्ने र एउटै कक्षामा धेरै परीक्षार्थी हुँदा कोलाहलपूर्ण वातावरण सिर्जना हुने गरेको पाइयो । ब्रेलमा छापिएका प्रश्नपत्र पनि अत्यन्त अशुद्ध र अस्पष्ट हुने, गणित तथा विज्ञानका सङ्केत लेख्न र जाँच गर्न कठिनाई हुने, र ब्रेल उत्तरपुस्तिका परीक्षण गर्ने कुनै मानकीकृत र गोप्य विधि नेपालमा दृष्टिविहीनमैत्री मूल्याङ्कन प्रणाली।

नहुँदा कहिलेकाही अन्य विद्यार्थीलाई नै उत्तरपुस्तिका पढ्न लगाएर परीक्षण गराउने जस्ता अत्यन्तै गैर-व्यावसायिक र गोपनीयता भङ्ग हुने अभ्यास समेत रहेको पाइयो । यी परम्परागत विधि को तुलनामा, प्रविधिमा आधारित कम्प्युटरद्वारा दिइने परीक्षालाई विद्यार्थी ले अत्यधिक रुचाइएको पाइएको छ । सर्वेक्षणमा सहभागी ९२ प्रतिशतभन्दा बढीले पर्याप्त तालिम पाएमा कम्प्युटर प्रयोग गरी परीक्षा दिन इच्छुक रहेको बताएका छन् । उनीहरूका अनुसार कम्प्युटर-आधारित परीक्षाले स्वतन्त्र रूपमा परीक्षा दिन पाइने, आफ्नो उत्तर आफै सम्पादन गर्न सकिने, गोपनीयता कायम हुने र लेखन गति छिटो हुने जस्ता फाइदा प्रदान गर्दछ । यद्यपि, विद्यालय मा पर्याप्त कम्प्युटरको अभाव, तालिमको कमी, र भरपर्दो बिजुली तथा इन्टरनेटको समस्या यसको कार्यान्वयनमा प्रमुख चुनौतीको रूपमा देखिएको छ । अतिरिक्त समयको व्यवस्थामा एकरूपता नहुनु, चित्रात्मक र ज्यामितीय प्रश्न को सट्टामा वैकल्पिक प्रश्नको व्यवस्था केही सीमित परीक्षा (जस्तै SEE) बाहेक अन्यमा नहुनु, र न्यून दृष्टियुक्त विद्यार्थीका लागि ठूलो छाप वा उपयुक्त प्रकाशको व्यवस्था नगरिनु जस्ता समस्या पनि व्याप्त छन् ।

नेपालको मूल्याङ्कन पद्धतीमा प्रणालीगत सुधारको आवश्यकता भए तापनि केही विद्यालय तथा निकाय ले सकारात्मक अभ्यास को सुरुवात गरेका छन् । पूर्वाञ्चल ज्ञानचक्षु विद्यालयले आफ्ना सबै दृष्टिविहीन विद्यार्थीका लागि आन्तरिक परीक्षा कम्प्युटर प्रणालीबाट लिन सुरु गरेको छ, भने काठमाण्डौं विश्वविद्यालयले सन् २०२१ देखि नै सेमेस्टरको अन्तिममा लिइने बोर्ड परीक्षामा यो सुविधा दिँदै आएजि आएको छ। यद्यपी यो राष्ट्रिय स्तरमा संस्थागत भन्ने भएको पाइँदैन । ज्ञानचक्षु विद्यालयले परीक्षाभन्दा केही समय अघिदेखि लेखन सहयोगी विद्यार्थीलाई तालिम दिने अभ्यास गरेको छ । पाल्पाको दमकडा नमुना माध्यमिक विद्यालयले दृष्टिविहीन विद्यार्थीलाई प्रयोगात्मक परीक्षामा सक्रिय रूपमा सहभागी गराउने र परीक्षामा निर्धारित समयको ५० प्रतिशत अतिरिक्त समय उपलब्ध गराउने उदाहरणीय अभ्यास गरेको छ । ल्याब्रेटोरी मावि लगायतका विद्यालयमा ब्रेल अनुवादक पनि रहेको पाइयो। स्थानीय स्तरमा ललितपुर महानगरपालिका एवं राष्ट्रिय स्तरमा, राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डले माध्यमिक शिक्षा परीक्षा (SEE) मा चित्रात्मक तथा ज्यामितीय प्रश्न को सट्टामा समान ज्ञान परीक्षण गर्ने वैकल्पिक प्रश्न को व्यवस्था गरेको देखिन्छ। आदर्श मा.वि. अमर सिंह नमुना मावि. लगायतमा पनि कम्प्युटर आधारित परीक्षामा जोड दिन थालिएको छ । अमर सिंह मावि मा कम्प्युटर प्रशिक्षण कार्यलाई तीब्रतापूर्वक अगाडी बढाइएको देखिन्छ ¹।

1 पौडेल, अ. (2082, भाद्र 1). दृष्टिविहीनको डिजिटल पढाइ. कान्तिपुर दैनिक. Retrieved from [https://ekantipur.com/gandaki-pradesh/2025/08/17/digital-reading-of-the-blind-11-](https://ekantipur.com/gandaki-pradesh/2025/08/17/digital-reading-of-the-blind-11-48.html)

संयुक्त राज्य अमेरिकामा 'अमेरिकनस विथ डिसेबिलिटिज एक्ट (ADA)' र 'इन्डिभिजुअल्स विथ डिसेबिलिटिज एजुकेसन एक्ट (IDEA)' जस्ता संघीय कानूनले परीक्षाको परिणामले विद्यार्थीको अपाङ्गतालाई नभई उसको वास्तविक ज्ञान र योग्यतालाई प्रतिबिम्बित गर्नुपर्ने कुरा सुनिश्चित गरेको देखिन्छ । भारतमा सर्वोच्च अदालतको आदेशपश्चात सहयोगी लेखक (Scribe) सम्बन्धी विस्तृत र प्रगतिशील दिशानिर्देश जारी गरिएको छ, जसमा परीक्षार्थीलाई आफ्नो लेखक आफैं छनोट गर्ने अधिकार दिने, लेखकको योग्यता परीक्षार्थीको भन्दा एक तह मुनिको हुनुपर्ने प्रावधान राख्ने, र प्रतिघण्टा न्यूनतम २० मिनेट क्षतिपूर्ति समय प्रदान गर्ने जस्ता स्पष्ट व्यवस्था छन् । संयुक्त अधिराज्य (बेलायत) मा परीक्षा बोर्ड ले ठूलो छापा, ब्रेल, स्पर्शीय रेखाचित्र (Tactile Graphics) र स्क्रिन रिडर प्रयोगकर्ताका लागि विद्युतीय (PDF) संस्करण जस्ता अनुकूलित ढाँचामा प्रश्नपत्र उपलब्ध गराउने पाइन्छ । अतिरिक्त समय प्रदान गर्ने अभ्यास विश्वव्यापी रूपमा भएपनि अभ्यासको स्तरमा भिन्नता रहेको देखिन्छ । जस्तै नेदरल्याण्ड्समा आवश्यकताअनुसार १००% सम्म थप समय दिइन्छ भने आयरल्याण्डमा ३३% सम्म अतिरिक्त समय उपलब्ध गराइन्छ ।

यस प्रतिवेदनले सिकाइको सर्वांकुलित ढाँचा एवं मूल्यांकनको सर्वांकुलित ढाँचा (UDL & UDA)मा आधारित भई "दृष्टिविहीन-मैत्री मूल्याङ्कन प्रणाली सम्बन्धी नमुना फ्रेमवर्क" प्रस्ताव गरेको छ । यसका केही प्रमुख प्रस्तावमा परीक्षार्थीलाई आफ्नो सहजताअनुसार परीक्षाको माध्यम (ब्रेल, ठूलो छापा, कम्प्युटर, वा लेखन सहयोगी) छनोट गर्ने पूर्ण अधिकार प्रदान गरिनुपर्ने कुरालाई जोड दिइएको छ । लेखन सहयोगीको समस्यालाई स्थायी रूपमा समाधान गर्न, हरेक परीक्षा निकाय (जस्तै राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड) ले "पहुँचयुक्तता एकाइ" (Accessibility Unit) स्थापना गरी तालिमप्राप्त र व्यावसायिक लेखन सहयोगी को "मानव सहायता बैंक" (Human Support Bank) सञ्चालन गर्नुपर्ने र त्यसको सम्पूर्ण व्यवस्थापकीय तथा आर्थिक दायित्व निकाय आफैँले लिनुपर्ने सिफारिस गरिएको छ । फ्रेमवर्कले सबै प्रकारका परीक्षामा प्रति घण्टा न्यूनतम २० मिनेटको दरले मानकीकृत अतिरिक्त समय स्वतः प्रदान गर्नुपर्ने, चित्रात्मक वा दृश्यात्मक सामग्रीमा आधारित सबै प्रश्नको लागि मुल संरचना (construct) परिवर्तन नहुने गरी समान कठिनाई स्तरको वैकल्पिक प्रश्न अनिवार्य रूपमा उपलब्ध गराउनुपर्ने, र कम्प्युटर-आधारित परीक्षालाई एक सुरक्षित, विश्वसनीय र स्वतन्त्र विकल्पको रूपमा विकास गर्न चाल्नुपर्ने कदम निर्धारण गरेको छ । यसका लागि डिजिटल पहुँचयुक्तताको मापदण्ड (WCAG 2.1 AA) पालना गर्ने, नमुना परीक्षाको व्यवस्था गर्ने, र प्राविधिक समस्या समाधानको सुनिश्चितता गर्ने जस्ता विस्तृत प्रावधान

नेपालमा दृष्टिविहीनमैत्री मूल्याङ्कन प्रणाली।

समेटिएका छन् । साथै, ब्रेल प्रश्नपत्रको गुणस्तर, गणितका लागि नेमेथ कोड एवं टेलर्ड प्रेमको प्रयोग, स्पर्शीय रेखाचित्रको उत्पादन, प्रयोगात्मक परीक्षाको अनुकूलन, र पहुँचयुक्त ढाँचामा नतिजा प्रकाशन जस्ता विषयमा समेत स्पष्ट मापदण्ड प्रस्तावित गरिएको छ । अन्तमा, प्रतिवेदनले यी सुधार लाई कार्यान्वयनमा ल्याउन शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड, र स्थानीय सरकार जस्ता सरोकारवाला निकाय का लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन रूपमा गर्नुपर्ने कार्यमूलक र स्पष्ट सिफारिस समेत प्रस्तुत गरेको छ ।

निष्कर्षतः सिकाइ तथा मूल्यांकनको सर्वाङ्कुलित ढाँचा (Universal Design for learning and Assessment) मा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गर्न, दृष्टिविहीन विद्यार्थीका लागि ब्रेल, अडियो र डिजिटल ढाँचालाई औपचारिक रूपमा लागु गर्न, लेखन सहयोगी र मानव वाचक प्रणालीलाई पारदर्शी र गुणस्तरीय बनाउन, अतिरिक्त समय, परीक्षा स्थलको पहुँच, तथा सहायक प्रविधि प्रयोग सुनिश्चित गर्न अत्यावश्यक देखिन्छ । साथै, विद्यार्थीको आत्मसम्मान र गोपनीयता सुरक्षित हुने वातावरणमा मात्र मूल्याङ्कन हुनुपर्ने, र अपाङ्गता भएका विद्यार्थी को सक्रिय सहभागिता बिना नीति निर्माण र कार्यान्वयन अधूरो रहने देखिन्छ । शिक्षा क्षेत्रमा न्यायोचित, पहुँचयुक्त र समावेशी मूल्याङ्कन प्रणाली निर्माणको आवश्यकता परिपुर्तीका लागी नीति-निर्माता, विद्यालय, शिक्षक, अभिभावक र स्वयं विद्यार्थीको बहुपक्षीय भुमिका हुने देखिन्छ । यस प्रतिवेदनमा प्रस्तावित परीक्षा सम्बन्धी मापदण्डको सफल कार्यान्वयनले नेपालको मूल्याङ्कन प्रणालीलाई साँच्चिकै समावेशी र न्यायोचित बनाउने दिशामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।